

§ 1. Поняття та способи припинення зобов'язань

Під припиненням зобов'язання спід розумі-ти припинення існування прав та обов'язків його учасників, які становлять зміст зобов'язання.

При припиненні зобов'язання перестає існувати, і його учасників (контрагентів) більше не пов'язують ті права та обов'язки, які раніше з нього випливали. Це означає, що кредитор більше не має права пред'являти до боржника будь-які вимоги виходячи із даного зобов'язання, сторони не можуть переуступити свої права та обов'язки у встановленому порядку третім особам і т. д.

Зобов'язання може бути припинено не тільки тоді, коли його мета досягнута, тобто при виконанні зобов'язання, а й тоді, коли ця мета не досягнута. Наприклад, у зв'язку з не-можливістю виконання, при прощенні боргу.

Для припинення зобов'язання необхідна наявність певної підстави — юридичного факту, з настанням якого закон або договір пов'язують припинення зобов'язання.

Припиненню зобов'язань присвячена глава 19 ЦК України. Вона містить загальні способи припинення зобов'язань: виконання, зарахування, збіг боржника і кредитора в одній особі, угода сторін, зміна плану, неможливість виконання, смерть громадянина або ліквідація юридичної особи. Деякі підстави передбачені в інших главах ЦК України, що регулюють окремі види зобов'язань (статті 231, 234, 259 та ін. ЦК).

Одні правоприпиняючі факти виникають з волі учасників зобов'язання, причому, як правило, задовольняючи майновий інтерес кредитора. До них належать: належне виконання, зарахування, угода сторін. Інші припиняють зобов'язання незалежно від волі учасників і стадії його виконання: смерть громадянина, що є учасником зобов'язання

особистого характеру, ліквідація юридичної особи — участника зобов'язання, збіг боржника і кредитора в одній особі, неможливість виконання.

Крім наведеної класифікації, способи припинення зобов'язань поділяють на: підстави, характерні для всіх зобов'язань, і підстави, характерні для окремих видів зобов'язань; підстави, що є угодами, і підстави, що не є угодами; підстави, для яких необхідна згода обох сторін зобов'язання, і підстави, для яких досить бажання однієї сторони, та ін.

§ 2. Окремі способи припинення зобов'язань. Виконання зобов'язань

Серед способів припинення зобов'язань з волі сторін належне місце займає виконання зобов'язань (Ст.216ЦК).

Виконання зобов'язання є нормальним способом припинення зобов'язання, досягненням мети, заради якої воно створювалося.

Але припинення зобов'язання може бути обумовлено не будь-яким, а належним його виконанням.

Вимоги, що визначають належне виконання зобов'язань, містяться в законах, договорах,

а за їх відсутності — у вимогах, що звичайно ставляться (ст. 161 ЦК).

Під **належним виконанням** зобов'язання розуміють виконання належній особі, в належному місці, в належний строк з додержанням усіх інших вимог і принципів виконання зобов'язань. Якщо учасники зобов'язання порушують хоч би одну з умов його належного виконання, зобов'язання не припиняється, а трансформується (змінюється), оскільки в такому випадку на сторону, яка допустила неналежне виконання покладаються додаткові юридичні обов'язки — відшко-дування збитків, сплата неустойки та ін. Виконання таких до-даткових обов'язків, як правило, не звільняє боржника від реального виконання зобов'язання. Лише після того, як сто-рони здійснять усі дії, що випливають із зобов'язання, воно вважатиметься припиненим.

Виконання, яке припиняє зобов'язання, за загальним правилом, оформляється тим способом, у тій формі, що і його встановлення. Отже, якщо зобов'язання встановлюється в письмовій формі, то і його виконання оформляється письмово.

При усній формі немає потреби якимось чином оформляти його виконання. Але з цього правила є певні винятки.

Відповідно до ч. 2 ст. 43 ЦК України, коли угоди між організаціями або між організацією і громадянином укладаються в усній формі, організація, яка оплатила товари або послуги, повинна одержати від другої сторони письмовий документ, що підтверджує одержання грошей; підстави їх одержання.

При виконанні зобов'язань, які не виражені у письмовій формі, боржник має право вимагати від кредитора розписку, що посвідчує виконання зобов'язання. Відповідно до ч. 2 ст. 216 ЦК України, якщо боржник видав кредиторові на посвідчення зобов'язання борговий документ, то кредитор, приймаючи виконання, повинен повернути цей документ, а при неможливості повернення зазначити про це в розписці, яку він видає.

Розписка може бути замінена написом на борговому до-кументі, що повертається. Наявність боргового документа у боржника посвідчує виконання зобов'язання, поки не доведено інше.

Якщо кредитор відмовляється посвідчити виконання зобов'язання зазначеними у ст. 216 ЦК України способами, боржник має право затримати виконання. У такому разі кредитор вважається таким, що прострочив, з усіма наслідками, передбаченими в ст. 215 ЦК України.

Зарахування. З волі сторін зобов'язання припиняються шляхом зарахування зустрічної вимоги (статті 217 і 218 ЦК).

Зарахування — це такий спосіб припинення зобов'язання, при якому погашаються зустрічні однорідні вимоги, строк виконання яких настав або строк яких не зазначений чи визначений моментом витребування.

Здійснюється витребування за наявності трьох умов:

Перша умова: вимоги сторін мають бути зустрічні, тобто такі, які випливають з двох різних зобов'язань між двома осо-бами, де кредитор одного зобов'язання є боржником іншого. Те саме повинно бути і з боржником.

Друга умова: вимоги мають бути однорідні, тобто в обох зобов'язаннях повинні бути речі одного роду. Можна зарахувати грошовий борг проти грошового, але не можна, наприклад, утримувати чужу річ за грошовий борг власника цієї речі. Частіше за все зарахуванням погашаються зустрічні грошові вимоги.

Третя умова: необхідно, щоб за обома вимогами настав уже строк виконання, оскільки не можна пред'явити до зарахування вимоги за таким зобов'язанням, яке не підлягає виконанню. До зарахування може бути пред'явлена і вимога, строк якої не вказано або яка підлягає виконанню за першою вимогою кредитора.

Зарахування є односторонньою угодою, для нього до-статньо заяви однієї сторони.

За наявності всіх вищеперелічених умов згоди іншої сторони для зарахування не потрібно.

При цьому, якщо зустрічні вимоги рівні, то зобов'язання припиняється (повне зарахування), якщо нерівні, то одне із зобов'язань припиняється повністю, а в іншому зменшується обсяг вимог, але зобов'язання продовжує існувати (часткове зарахування).

Характер зобов'язань, їх мета, зміст та види при зарахуванні не мають значення.

Але все ж таки не всі зустрічні однорідні зобов'язання, строк яких настав, можуть бути зараховані. Відповідно до ст. 218 ЦК України не допускається зарахування таких вимог

- 1) за якими минув строк позовної давності;
- 2) про відшкодування шкоди, зумовленої ушкодженням здоров'я або заподіянням смерті;
- 3) про довічне утримання;
- 4) в інших випадках, передбачених законом.

Угода сторін. Відповідно до ст. 220 ЦК України зобов'язання може припинятися угодою сторін. Вона може мати місце, коли сторони не приступили до виконання зобов'язання або виконали його частково.

Серед підстав припинення зобов'язань угодою сторін виділяють новацію, відступне, прощення боргу.

Новація. Виходячи із змісту ч. 1 ст. 220 ЦК України, нова-ція — це угода про заміну одного зобов'язання іншим між тими самими особами.

Пункт 2 ст. 652 проекту ЦК України уточнює, що сторони, укладаючи угоду про заміну первісного зобов'язання, що існувало між ними, іншим зобов'язанням, повинні передбачити заміну предмета чи способу виконання¹.

Так, замість існуючого договору найму жилого будинку, власником якого є наймодавець, сторони укладають договір купівлі-продажу будинку. Боржник, який повинен сплатити певну суму грошей за куплений товар, зобов'язується сплатити цю суму на підставі договору позики.

На відміну від інших угод сторін, які мають наслідком припинення зобов'язань, зокрема від відступного, новація не припиняє правового зв'язку сторін, оскільки замість зобов'язання, дія якого припиняється, виникає узгоджене ними нове зобов'язання. Новація відрізняється від заміни виконання. Наприклад, постачальник за згодою покупця замість одних товарів поставляє інші, зміна строків і способів виконання.

В цих випадках первісне зобов'язання не припиняється, а змінюється і підлягає виконанню.

Юридичною підставою для зобов'язання, яке виникає при новації, є угода сторін про припинення первісного зобов'язання. Тому від дійсності останнього залежить дійсність нового. Якщо первісне зобов'язання визнається недійсним, то недійсним стає зобов'язання, яке його замінює.

У практиці використовується поняття пролонгацій (продовження) договірних відносин учасників на новий строк, що також не визнається новацією.

Новацію характеризує те, що вона припиняє додаткові зобов'язання, якщо інше не

передбачено законом або пого-дженням сторін.

Новація не допускається щодо аліментних зобов'язань, зобов'язань стосовно відшкодування заподіяної життю або здоров'ю фізичної особи шкоди, в інших випадках, передбачених законом. Проект ЦК України передбачає такі нові підстави припинення зобов'язань за згодою сторін, як відступне та прощення боргу.

Відступне (ст. 648 проекту ЦК)¹. За згодою сторін зобов'язання може бути припинене наданням замість виконання відступного (сплатою грошей, переданням майна тощо)

²

.

Надання відступного як спосіб припинення зобов'язання може мати місце як при виникненні зобов'язання, так і в процесі його виконання.

Оформляється відступне договором, в якому вказуються розмір відступного, порядок і строк його надання. Стосовно форми відступного діють загальні правила про форму угод. Форма надання відступного може бути різною: передача грошей, майна, виконання робіт, надання послуг та ін.

Розмір, строки і порядок надання відступного встановлю-ються угодою сторін.

Прощення боргу. Зобов'язання припиняється звільненням кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не по-рушує прав інших осіб щодо майна кредитора (ст. 653 проекту ЦК)³.

Таке формулювання допускає припинення зобов'язання одностороннім актом кредитора, який прощає борг. Боржник може заперечувати проти складення з нього боргу. Але в цьому випадку прощенню боргу він повинен протиставити на-лежне виконання зобов'язання і таким способом припинити його. Але необхідність у прощенні боргу, як правило, виникає, коли виконання зобов'язання ускладнюється або коли він прострочив виконання, тобто в ситуаціях явної згоди боржника на припинення зобов'язання шляхом

прощення боргу.

Враховуючи те, що для прощення боргу необхідна згода боржника, цей спосіб припинення зобов'язань іноді прирівнюють до договору дарування⁴.

За загальним правилом, не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язання (ст. 162 ЦК).

Проте у деяких випадках, передбачених законом, зобов'язання може припинятися за волевиявленням однієї із сторін.

Право на одностороннє припинення зобов'язання, як правило, зумовлене порушенням іншою стороною своїх обов'язків.

Так, зобов'язання за договором підряду може припинятись у зв'язку з відмовою замовника від договору, якщо підрядчик не приступає своєчасно до виконання договору або виконує роботу так повільно, що закінчення її у строк стає явно неможливим, а також коли підрядчик не усуне недоліки в роботі у встановлений замовником строк (ст. 347 ЦК). Підрядчик у свою чергу може відмовитись від договору, якщо замовник, незважаючи на своєчасне і обґрунтоване застереження з боку підрядчика, у відповідний строк не замінить недоброкісних або непридатних матеріалів, не змінить вказівок про спосіб виконання роботи або не усуне інших обставин, які за-тражують міцності або придатності виконуваної роботи (ст. 341 ЦК).

Статті 231 і 234 ЦК України передбачають серед засобів захисту право гюкупця в разі, якщо продавець на порушення договору не передає покупцеві продану річ або якщо продана річ неналежної якості і її недоліки не були застережені продавцем, вимагати розірвання договору з відшкодуванням збитків.

Якщо покупець на порушення договору відмовиться прийняти куплену річ або заплатити за неї встановлену ціну, продавець може відмовитися від договору і вимагати відшко-дування збитків (ст. 232 ЦК). Враховуючи особисто-довірчий характер

взаємовідносин сторін за договором доручення ст. 392 ЦК України передбачає можливість його припинення шляхом скасування договору довірителем і відмови повіreno-го, тобто на підставі односторонніх дій сторін цього договору.

Відповідно до ст. 350 ЦК України замовник за договором побутового замовлення може вимагати розірвання договору і відшкодування збитків у разі, якщо підрядчик допустив істотні відступи від умов договору або інші істотні недоліки в роботі.

Можливість односторонньої відмови сторін від виконання договору поставки передбачена п. 24 Положення про постав-ки продукції виробничо-технічного призначення і п. 19 Поло-ження про поставки товарів народного споживання¹.

Згідно з вказаними нормами сторони можуть скористатися правом односторонньої відмови від виконання договору в таких випадках:

- при поставці продукції (товарів), якість якої не відповідає стандартам, технічним умовам, іншій документації;
- при оголошенні покупця банкрутом;
- при завищенні постачальником ціни на продукцію;
- в інших випадках, передбачених законодавством.

Покупець може також відмовитися від передбаченої договором продукції (повністю або частково) за умови, що він повністю відшкодує постачальникові збитки, спричинені такою відмовою. У разі розірвання договору сторона повинна попередити про це іншу сторону не пізніше ніж за один місяць.

До підстав припинення зобов'язань незалежно від волі сто-рін належать: неможливість виконання, збіг боржника і кредитора в одній особі, смерть громадянина, який є боржником або кредитором, коли зобов'язання пов'язане з його особою, ліквідація юридичної особи — боржника чи кредитора.

Неможливість виконання зобов'язання. Закон не визна-чає поняття "неможливість виконання зобов'язання". Під ним слід розуміти неможливість для боржника через різні причини здійснити передбачені зобов'язанням дії, спрямовані на його виконання.

Розрізняють випадкову і винну неможливість виконання.

При *випадковій* неможливості виконання зобов'язання припиняється, і боржник не несе відповідальності за його невиконання.

Випадкова неможливість може бути зумовлена як непере-борною силою, так і будь-якою іншою обставиною, настання якої боржник не міг і не повинен був передбачити. Якщо жодна із сторін до виникнення неможливості виконання ще не встигла здійснити дії, пов'язані із зобов'язанням, воно припиняється.

Вже здійснене виконання у взаємному зобов'язанні збе-рігає силу за умови, що сторона, яка його виконала, отримала від іншого контрагента зустрічне задоволення, а те виконання, за яке вона зустрічного задоволення не отримала, їй повертається.

При *винній* неможливості виконання зобов'язання не припиняється, а лише змінюється, оскільки для винної сторони обов'язок виконання трансформується в обов'язок відшкодувати завдані контрагентові збитки, сплатити неус-тойку і т. д. Коли предмет зобов'язання визначений індиві-дуальними ознаками, його знищення спричинює неможливість виконання, і зобов'язання припиняється. Родові речі є речами замінними і доти, доки їх заміна для боржника можлива, зобов'язання продовжує існувати.

Неможливість виконання може поширюватися на все зобов'язання або на окрему його частину. Вона може бути як постійною, так і тимчасовою. При постійній неможливості

виконання зобов'язання припиняється, оскільки мета його недосяжна. При тимчасовій

неможливості виконання зобов'язання не припиняється, тільки виконання переноситься до усунення перешкод. Неможливість виконання зумовлена певними об'єктивними обставинами, через які боржник не може здійснити виконання.

Але не у всіх випадках неможливість виконання зобов'язання може бути підставою його припинення.

Згідно із ст. 222 ЦК України зобов'язання припиняється не-можливістю виконання, якщо вона спричинена обставинами, за які боржник не відповідає.

Однією з обставин, яка спричинює неможливість виконання зобов'язання боржником і звільняє його від відповідальності, є винні дії кредитора, про що зазначено в ст. 210 ЦК України. За цієї умови кредитор не має права вимагати повернення виконаного ним за зобов'язанням.

Іншою обставиною, яка виключає відповідальність боржника, є правомірне невиконання або неналежне виконання боржником зобов'язання. Воно може бути спричинено фізичною, юридичною або економічною неможливістю (загибель індивідуально-визначені речі, яка є предметом зобов'язання, хвороба артиста, стихійне лихо; видання державним органом акта, який призводить до неможливості виконання, наприклад заборона вивезення товару, вилучення речей, що є предметом зобов'язання, з цивільного обігу, та ін.).

Відсутність вини боржника в невиконанні зобов'язання є також обставиною, що зумовлює неможливість виконання. В цьому випадку невиконання є протиправним, але відсутня вина боржника, тому зобов'язання припиняється.

У деяких, передбачених законом, випадках боржник несе відповідальність за випадкову неможливість виконання. Відповідно до ст. 213 ЦК України боржник, який прострочив виконання, відповідає перед кредитором за збитки, завдані простроченням, і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення.

Збіг боржника і кредитора в одній особі. Припинення зобов'язань у разі збігу боржника і кредитора в одній особі (ст. 219 ЦК) відбувається внаслідок правонаступництва, тобто переходу прав та обов'язків від боржника до кредитора і навпаки. У відносинах між громадянами зобов'язання може припинитися за вказаною причиною, коли спадкоємець і спадковавець були між собою в зобов'язальних правовідносинах. При правонаступництві спадкоємець набуває прав та обов'язків спадковавця і стає одночасно кредитором і боржником (боржник за договором позики стає спадкоємцем свого кредитора).

Щодо організації зобов'язання можуть припинитися збігом боржника і кредитора у зв'язку із злиттям юридичних осіб або приєднанням однієї юридичної особи до іншої за умови, якщо в зобов'язанні одна з них була кредитором, а інша — боржником. В обох випадках зникає другий суб'єкт правовідносин, у зв'язку з чим вони припиняються.

Якщо згодом цей збіг припиняється, зобов'язання виникає знову (ч. 2 ст. 219 ЦК). Це правило застосовується у тих випадках, коли спадкування мало місце після оголошення громадянина померлим, а згодом судове рішення про оголошення громадянина померлим було скасовано судом у зв'язку з його явкою.

При поділі юридичної особи, яка виникла внаслідок злиття або приєднання, доля попередніх зобов'язань визначається заново за роздільним балансом.

Припинення зобов'язання смертю громадянина або ліквідацією юридичної особи. Як правило, смерть громадянина — кредитора чи боржника — не тягне за собою припинення зобов'язання, оскільки майнові права та обов'язки, які становлять його зміст, переходят у випадку смерті кредитора чи боржника до їх спадкоємців. Зобов'язання не припиняється, а внаслідок спадкового правонаступництва відбувається заміна осіб у зобов'язанні. Зобов'язання, виконання яких має особистий характер, не можуть бути предметом спадкування і припиняються смертю того учасника, з особою якого вони пов'язані. Відповідно до ч. 1 ст. 223 ЦК України зобов'язання припиняється смертю боржника, якщо виконання не може бути проведено без особистої участі боржника. Зобов'язання також припиняється смертю кредитора, якщо виконання проводиться особисто для кредитора.

Так, смерть автора призводить до припинення укладеного з ним договору літературного замовлення, смерть дитини тягне за собою припинення встановленого на її користь аліментного зобов'язання. Зобов'язання припиняється у разі смерті особи, на користь якої стягувалося відшкодування шкоди, спричиненої ушкодженням здоров'я. Договір доручен-ня припиняється не тільки смертю довірителя чи повіреного, а й визнанням будь-якого з них недієздатним, обмежено дієздатним чи безвісно відсутнім (п. 3 ст. 392 ЦК). Припинення юридичної особи також не завжди припиняє зобов'язання з її участю.

Оскільки реорганізація пов'язана з правонаступництвом, зобов'язання реорганізованої юридичної особи не припиняються.

Ліквідація виключає правонаступництво і є підставою для припинення зобов'язань.

Відповідно до частин 3 і 4 ст. 223 ЦК України зобов'язання припиняється ліквідацією юридичної особи (боржника чи кре-дитора), крім випадків, коли законом або іншими правовими актами виконання зобов'язання ліквідованої юридичної особи покладається на іншу юридичну особу.

Згідно із Законом України "Про підприємства в Україні" (ст. 35) ліквідацію підприємства проводить ліквідаційна комісія, яку створює власник або уповноважений ним орган, а в разі банкрутства — арбітражний суд. При цьому встановлюються порядок і строки проведення ліквідації, а також строк для заявлення претензій кредиторів, який не може бути менший двох місяців з моменту оголошення про ліквідацію. Ліквідаційна комісія виявляє кредиторів і визначає строк і порядок задоволення їхніх вимог.

Таким чином, більшість зобов'язань припиняється у зв'язку з їх виконанням.

Припиняються також зобов'язання, вимоги яких погашені **без виконання** (претензії, не задоволені за браком майна, не визнані ліквідаційною комісією; ст. 36 Закону України "Про підприємства в Україні").

Частина зобов'язань юридичної особи не припиняється. Наприклад, не припиняються

зобов'язання за вимогами про відшкодування шкоди при ушкодженні здоров'я, заподіянні смерті громадяниноvi.

Відповідно до ч. 2 ст. 466 ЦК при ліквідації юридичної особи належні потерпілому платежі мають бути капіталізовані за правилами державного страхування і внесені його органом для виплати їх у розмірі і строки, зазначені у відповідному рішенні про відшкодування шкоди. В разі ліквідації юридичної особи позови про відшкодування шкоди, заподіяної ліквідо-ваною юридичною особою, пов'язані з ушкодженням здоров'я чи смертю громадянина, пред'являються до вищестоячої організації або до організації, зазначеної в рішенні про ліквідацію юридичної особи (ч. 3 ст. 466 ЦК).